

شیوه تحلیل مفاهیم ارزشی قرآن؛

مقایسه دیدگاه اخلاقی ایزوتسو و آیت الله مصباح یزدی

محمد احسانی*

چکیده

قرآن کریم، حاوی دستورالعمل‌های دینی، اخلاقی و تربیتی فراوانی است که نیازمند استخراج، به ویژه برای نسل جوان می‌باشد. از این رو، مستشرقان زیادی با انگیزه‌های مختلف به تحلیل مفاهیم قرآن پرداخته و گوشه‌ای از معارف و حیاتی را به جامعه خودشان عرضه داشته‌اند. از جمله ایزوتسو زاپنی بخشی از مفاهیم اخلاقی قرآن را با زبان خود بیان کرده است. در میان عالمان اخلاق معاصر، استاد فرزانه علامه مصباح با سبک جدید به تبیین مفاهیم اخلاق از منظر قرآن کریم همت گماشته‌اند. این مقاله، مقایسه‌ای میان برخی آثار اخلاقی این دو نویسنده صورت داده و از نظر شخصیت مؤلف، موضوع، هدف، محتوا و روش میان آن دو اثر مقایسه به عمل آورده است. در پایان، با نقد و بررسی و برجسته‌سازی نقاط قوت و ضعف این دو دیدگاه، کتاب اخلاق در قرآن را برخوردار از امتیازات ویژه و اشکالاتی نیز بر کتاب ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن ایزوتسو وارد کرده است. کلید واژه‌ها: اخلاق، قرآن، مفاهیم ارزشی، آیت الله مصباح، ایزوتسو.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مقدمه

دو نویسنده و صاحب نظر معروف، یعنی آیت‌الله مصباح و توشی‌هیکو ایزوتسو، به عنوان دو فیلسوف و قرآن‌شناس معاصر، هر یک آثار متعددی در زمینه معارف قرآن، اخلاق و علوم نظری و فلسفی دارند. این مقاله درصدد است تا دیدگاه قرآنی این دو دانشمند بزرگ را بررسی و به صورت تطبیقی آن دو را مقایسه کند. از آنجایی که مطالعه همه آثار ایشان در یک مقاله نمی‌گنجد، بدین جهت، کتاب *ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن* اثر ایزوتسو و کتاب *اخلاق در قرآن آیت‌الله مصباح*، بررسی و با هم مقایسه می‌شوند. از آنجا که آیت‌الله مصباح شخصیت شناخته شده‌ای است، نیازی به معرفی ایشان نیست. به معرفی اجمالی ایزوتسو و آثار وی می‌پردازیم.

درباره ایزوتسو

توشی‌هیکو ایزوتسو، استاد فلسفه دانشگاه مک‌گیل کانادا و استاد ممتاز دانشگاه کیو (keio) ژاپن در سال ۱۹۱۴م است. وی نخست به تدریس متون فلسفی یونانی و لاتین و مدتی نیز به تدریس مباحث علم زبان‌شناسی و معنی‌شناسی مشغول بود. وی از این طریق، با زبان عربی آشنا و برای نخستین بار قرآن کریم را از عربی به زبان ژاپنی ترجمه کرد. ممارست در فلسفه و تسلط به زبان عربی، وی را با آثار غزالی و کلام اشعری و همچنین آثار ابن‌سینا آشنا ساخت و در مؤسسه مطالعات اسلامی مک‌گیل، *نجات ابن‌سینا و الاقتصاد فی الاعتقاد غزالی* را تدریس کرد.^۱

در سال ۱۳۴۴ش، که دکتر مهدی محقق به تدریس کلام شیعه و فلسفه اسلامی - ایرانی در آن مؤسسه می‌پرداخت، ایزوتسو با تفکر فلسفی شیعی و حکمای شیعه آشنا و در این زمینه به تحقیق پرداخت. از این رو، وی با همکاری دکتر محقق «سلسله دانش ایرانی» را در آن مؤسسه ژاپنی بنیان نهاد.^۲

آثار ایزوتسو

ایزوتسو در قالب همکاری دانشگاه تهران با مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل شعبه تهران، *فصوص الحکم محی‌الدین عربی* را برای دانشجویان تدریس کرد و از سوی دانشگاه تهران، دکتری افتخاری دریافت نمود. وی همزمان عضو چندین مجمع علمی معتبر بین‌المللی بود و فعالیت علمی جهانی داشت. مهم‌ترین آثار قلمی ایزوتسو عبارتند از:

الف. اسلام شناسی و عرفان

خدا و انسان در قرآن؛ مفهوم ایمان در کلام اسلامی؛ مفاهیم اخلاق در قرآن؛ مقایسه مفاهیم فلسفی تصوف و تاویسم؛ ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن.

ب. فلسفه اسلامی

اساس فلسفه حاج ملاهادی سبزواری؛ ترجمه کامل امور عامه و جوهر و عرض شرح منظومه حکمت سبزواری به انگلیسی؛ تصحیح قیسات میرداماد؛ تصحیح شرح منظومه حکمت؛ منطق و مباحث الفاظ، مجموعه متون و مقالات؛ نور و ظلمت در گلشن راز شبستری؛ تصوف و مسئله تشکیک در زبان و اندیشه‌های عین القضاة همدانی؛ ماهیت کلی طبیعی در فلسفه اسلامی ایرانی؛ اساس اندیشه‌های متافیزیکی در فلسفه اسلامی ایرانی؛ مفهوم و حقیقت وجود.

کتاب ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن، از میان آثار علمی ایزوتسو برای تحقیق و بررسی انتخاب شده است. این اثر ۳۵۰ صفحه دارد. اولین بار با عنوان ساختمان اصطلاحات اخلاقی در قرآن در سال ۱۹۵۹م. در دانشگاه «کیو»ی ژاپن منتشر شد. سپس، با تجدید نظر و حذف و اضافات و با تغییر عنوان، در دانشگاه «مک‌گیل» کانادا مجدداً انتشار یافت.

نگاهی به آثار آیت‌الله مصباح یزدی

آیت‌الله مصباح یزدی، از معدود بزرگان علمی و صاحب نظر در فلسفه، علوم دینی و علوم انسانی است که همگان به تخصص و آگاهی دقیق و وسیع ایشان در رشته‌های گوناگون علوم دینی و انسانی اعتراف دارند. ایشان آثار متعدد، جامع و فراگیر در زمینه‌های گوناگون دانش اسلامی و انسانی متناسب با شرایط روز دارند که نظریات دقیق و علمی آن بزرگوار راه‌گشای بسیاری از پرسش‌های روز دنیا و نسل جوان است. در زمینه علوم نقلی، فلسفه، تفسیر و علوم قرآنی، اخلاق و تربیت، سیاست و اجتماع، حقوق و تاریخ و امثال آن آثار متنوعی از ایشان منتشر شده است. وی دارای آثار بسیاری است که تاکنون ۴۰۹ اثر مکتوب، اعم از کتاب و مقاله از ایشان منتشر شده است.

الف. آثار قرآنی

جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن؛ خودسازی در قرآن؛ اخلاق در قرآن در سه جلد؛ کیهان‌شناسی، انسان شناسی و معادشناسی در قرآن؛ قرآن شناسی.

ب. آثار فلسفی و اعتقادی

آموزش فلسفه در دو جلد؛ ترجمه و شرح برهان شفا؛ شرح الاهیات شفا؛ شرح نهایی الحکمة؛ آموزش عقاید؛ توحید، نظام عقیدتی و نظام ارزشی در اسلام؛ آفتاب ولایت.

ج. آثار اخلاقی و عرفانی

نقد مکاتب اخلاقی؛ بدرگاه دوست؛ آیین پرواز؛ به سوی او؛ خودشناسی برای خودسازی؛ در جستجوی عرفان اسلامی.

د. آثار سیاسی و حقوقی

نظریه سیاسی اسلام در دو جلد؛ انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن؛ اصلاحات، ریشه‌ها و تیشه‌ها، نظریه حقوقی اسلام.

ه. آثار مدیریتی

پیش‌نیازهای مدیریت اسلامی؛

اینها بخشی از آثار آیت‌الله مصباح یزدی است که به عنوان نمونه بیان شد. در اینجا درصدد بررسی همه آثار استاد نیستیم. تنها به بررسی اثر ارزشمند ایشان یعنی *اخلاق در قرآن*، که در سه مجلد تدوین شده و متناسب با موضوع بحث است، می‌پردازیم. این راه، با اثر *ایزوتسو ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن* مقایسه می‌کنیم.

مقایسه به لحاظ شخصیت دو نویسنده

آیت‌الله مصباح، همان گونه که از آثار علمی و نوشتاری ایشان معلوم است، شخصیت تأثیرگذار، متخصص و نظریه‌پرداز در علوم اسلامی و دانش انسانی است که شهرت جهانی دارد. در علوم اجتماعی و اداره جامعه، نظریه‌پردازی سیاست اسلامی، مدیریت اسلامی، تعلیم و تربیت اسلامی، حقوق اسلامی، جامعه و تاریخ و جز آن، اندیشه‌های ناب و ماندگاری از خود ارائه داده‌اند که روشنگر نسل جوان و جوامع اسلامی است. در مجموع، ایشان به عنوان اسلام‌شناس و نظریه‌پرداز دیدگاه اسلامی و قرآنی در عصر حاضر به شمار می‌رود که با مراجعه به آثار گرانسنگ ایشان و دقت و تأمل در آنها، این واقعیت به روشنی آشکار می‌شود.

ایزوتسو هرچند مطالعاتی درباره اسلام و قرآن دارد و به عنوان یک مستشرق، نگاه نسبتاً نوی در زمینه علوم اسلامی ارائه داده و به شرح و تفسیر یا تصحیح آثار دانشمندان مسلمان پرداخته است، ولی به هیچ وجه هم‌پای آیت‌الله مصباح یزدی نیست؛ چرا که

ایزوتسو هر چند در سطح خود دانشمند به نامی است و مطالعاتی درباره قرآن و اسلام دارد، ولی اندیشه او اندیشه سکولار و ضداسلامی است. کسی است که در محیط غرب و در دامان استبداد و فرهنگ سکولار پرورش یافته است.

مقایسه به لحاظ موضوع

اخلاق و بررسی مفاهیم اخلاقی، موضوع دو اثر *ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن و اخلاق در قرآن* است که هر یک از دو اندیشمند، براساس اندیشه و روش خاص خود از آیات قرآن استفاده کرده‌اند. روش استنباط و تحلیل مفاهیم اخلاقی در قرآن اهمیت ویژه‌ای در نظر ایشان دارند. هر چند موضوع اصلی این دو اثر «اخلاق» است، ولی طرح و بررسی بحث آن دو، کاملاً متفاوت از یکدیگر به نظر می‌رسد؛ زیرا ایزوتسو در صدد بررسی تفاوت اخلاق اسلامی با اخلاق جاهلیت و بیان امتیازات آن دو است. اما استاد مصباح، در پی تبیین ارزش‌های قرآنی و بررسی نقش آن در زندگی فردی و اجتماعی انسان است. وجه اشتراک دیدگاه اخلاقی علامه مصباح و ایزوتسو، در اصل استفاده از آیات قرآن و تبیین مفاهیم اخلاقی است، اما با دو روش متفاوت. ایزوتسو بیش‌تر به جنبه‌های نظری پرداخته که کاربرد چندانی در زندگی آدمیان ندارد.^۳ اما استاد مصباح، مفاهیم اخلاقی را از قرآن استخراج و با زندگی فردی و اجتماعی انسان تطبیق داده است.^۴ طبیعی است که روش استاد، به علت تطابق با واقعیت و رفع نیاز معنوی جامعه، به مراتب بهتر از شیوه ایزوتسو در تبیین اخلاق و معارف قرآنی است.

مقایسه به لحاظ هدف

ایزوتسو در صدد مقایسه مفاهیم موجود در قرآن مانند ایمان، کفر، عدل، ظلم، تواضع، برّ و امثال آن، که قبل از اسلام نیز وجود داشته‌اند، با زمان جاهلیت بوده تا تفاوت معنایی این مفاهیم را در زبان قرآن با زمان پیش از آن تبیین کند. وی خواسته با تطبیق مفاهیم اخلاقی در عصر جاهلیت و دوره اسلامی، به ساخت معنایی آنها پی‌ببرد. به نظر ایزوتسو، زبان و فرهنگ حاکم بر جامعه در تعیین معنای کلمات نقش اساسی دارند. وی بر این اساس نتیجه گرفته است که، مفاهیم قرآن چون با تحول فرهنگی همراه بوده، امتیازات روشنی با کاربرد آن در عصر جاهلیت داشته است. به نظر وی، «تواضع» در دوره قبل از اسلام معنی منفی داشت؛ زیرا نوعی ترس و بی‌غیرتی در برابر دیگران تلقی می‌شد. اما همین مفهوم در اسلام، بر اساس

فرهنگ دینی و قرآنی، معنای مثبت پیدا کرد و دارای بار ارزشی مثبت شد؛ زیرا تواضع در زبان قرآن از صفات برجسته و ارزشمند انسانی است که فرد در عین قدرت و مکنّت، خود را کوچک می‌شمارد و رفتار محبت‌آمیز و ملایم با دیگران دارد. رعایت این حالت در برخورد با مردم، در تحکیم روابط اجتماعی تأثیر بسزا دارد. /یزوتسو، علاوه بر زبان و فرهنگ، ویژگی‌های قومی و نژادی را نیز در فهم ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی و عرفی مؤثر می‌داند. از این‌رو، وی نقش زبان و فرهنگ را در مقدمه اثر خود، به صورت مستقل بیان داشته و بر این اساس، زبان قرآن را متمایز از زبان جاهلیت و در تعیین معنای اخلاقی مؤثر دانسته است.^۵

علامه مصباح یزدی، هم به بررسی مفاهیم اخلاقی پرداخته، ولی نه با این هدف که تفاوت معنایی مفاهیم اخلاقی قرآن را با زمان جاهلیت روشن کند، بلکه به این منظور که ارزش‌های اسلامی را با واقعیت زندگی و نیازها و ضرورت‌های آن تبیین نماید. ایشان، به خوبی این موضوع را تبیین و با استفاده از آیات قرآن نقش اخلاق را در زندگی آدمی توضیح داده است. علامه مصباح در بخش کلیات، به تبیین مفاهیم قرآنی و نظام اخلاقی اسلام پرداخته و امتیازات آن را نسبت به سایر نظام‌ها برشمرده است. ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها را، که عامل تکامل و سقوط روحی و معنوی انسان هستند، با بهره‌گیری از آیات قرآن به تفصیل بیان کرده است.^۶ سپس، به رابطه انسان با خدا و نحوه برقراری آن، که عامل رشد و کمال روحی آدمی است، توجّه داشته و معرفت خدا، راه‌های شناخت خدا و موانع آن را بر محور آیات قرآن به خوبی روشن ساخته است.^۷

بنابراین، هدف /یزوتسو از طرح مباحث اخلاقی، تبیین ساختمان معنایی مفاهیم در فرهنگ‌های گوناگون است که یک بحث نظری است و چندان ارتباطی با زندگی انسان ندارد. اما هدف علامه مصباح از طرح مباحث اخلاقی، بیان نقش اخلاق در زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی انسان است که با فعالیت‌های روزانه آدمی ارتباط مستقیم دارد. مهم‌تر از این، هدف استاد در تبیین مفاهیم اخلاقی، هدایت آدمی به قرب الاهی است که همه حرکات باید به قصد کسب رضایت خدا انجام گیرد، نه غرض دیگر. ^۸ در غیر این صورت، هر کاری هر چند از نظر وجود فیزیکی، بزرگ و پرهزینه باشد، ارزشی ندارد.

مقایسه به لحاظ محتوا

هر چند هر دو اثر محتوای اخلاقی و قرآنی دارند، ولی تفاوت‌های اساسی با هم داشته و هر یک به شیوه خاصی تدوین یافته‌اند. /یزوتسو در حجم ۳۵۰ صفحه و در قالب یازده فصل و

یک مقدمه مطالب خود را ارائه داده است. علامه مصباح در سه جلد و در حجم حدود چهار برابر آن، به بحث اخلاق در قرآن پرداخته است. طبیعی است که اثر اخلاقی استاد مصباح، چند برابر اثر ایزوتسو، حاوی مطالب قرآنی است و به لحاظ محتوا قابل مقایسه با آن نیست.

ایزوتسو، فصل اول کتاب خود را به بررسی این مطلب اختصاص داده است که پیش از اسلام، فرهنگ خاصی در جزیره العرب حاکم بود. طبعاً نظام اخلاقی متناسب با آن فرهنگ نیز بر شبه جزیره عربستان سایه افکنده بود. با ظهور اسلام، تحوّل عظیم سیاسی و اجتماعی در فرهنگ اعراب پدید آمد. در نتیجه، نظام اخلاقی مردم جزیره العرب هم دگرگون شد. برای مثال، مفهوم «اسلم» به معنی تسلیم شدن و دست کشیدن از چیزی است که به نوشته ایزوتسو، پیش از بعثت پیامبر اکرم ﷺ در میان اعراب دارای ارزش منفی بود؛^۹ زیرا این مفهوم در تسلیم شدن در برابر دشمن به کار می رفت. ولی اسلام به آن ارزش مثبت داد؛ زیرا در فرهنگ قرآن واژه «اسلم» به معنای تسلیم بودن در برابر خدای متعال می باشد. این مفهوم از صفات برجسته‌ای است که در آیات قرآن، پیامبر دستور داده شده تا در برابر خدا تسلیم بوده و با مردم با نرمی و فروتنی برخورد نماید.^{۱۰}

ایزوتسو، با روش تحلیل زبانی، به بررسی مفاهیم اخلاقی در قرآن پرداخته است. از نظر وی، زبان اخلاقی اسلام،^{۱۱} که در قرآن بیان شده، دارای سه لایه است:

۱. اسماء الله، که بیانگر طبیعت اخلاقی خداوند است. مانند رحمان، رحیم، غفار و جلیل؛
۲. اخلاق اسلامی، که بینش آدمی را نسبت به ذات باری تعالی بیان می دارند. به عبارت دیگر، رابطه انسان را با خدا تبیین می کند؛ نظیر اوامر و نواهی الهی؛
۳. مفاهیم اخلاق اجتماعی، که روابط اجتماعی و نحوه برخورد با دیگران را بیان می کند. در این کتاب، مراد مفاهیمی است که رابطه انسان و خدا را بیان می کنند و از آنها به «مفاهیم اخلاقی - دینی» تعبیر می شود.^{۱۲}

سه مقوله اخلاق، ارتباط نزدیکی با هم دارند. اگر یکی از آنها مورد بررسی قرار گیرد، نباید از دو دسته دیگر غفلت کرد، بلکه آنها را باید باهم تجزیه و تحلیل نمود. به نظر وی، یکی از ویژگی های اخلاق اسلامی «خدا محوری» است؛ و هر چیز با ارزشی باید مرتبط با خدا باشد تا ارزشمند گردد. دیگر اینکه، نظام اخلاقی اسلام «دو قطبی» است. مانند خوف و رجاء. معیار آن دو گانگی هم مفهوم بنیادین تسلیم و تقوا است. البته، این دو گانگی از طبیعت ذات خدا ناشی می شود که خداوند مهربان، قهار، غفور و منتقم است.^{۱۳}

ایزوتسو در تبیین ساختمان معنایی واژگان می‌گوید:

راه‌های به دست آوردن معنای الفاظ قرآنی چند راه است: توصیف عینی (بر)؛ شناخت مترادفات (بأساً و ضراء = سیئه)؛ شناخت متضاد (کافر و مؤمن)؛ اثبات و نفی (لایستکبرون)؛ مجموعه عبارتی (افتراء و کذب و ظلم). به نظر وی، واژه «کفر» در اصل به معنای ناسپاسی نسبت به نعمت‌های الهی است که مفهومی است یک واحدی و کافر = بی‌ایمان (بی+ایمان، دو واحدی) می‌باشد. مروت = سجیه و جهل = حلم است؛ «حمیه الجاهلیه» به معنای تکبر و سرکشی می‌باشد. ساختار معنای قرآنی در صورتی معتبر خواهد بود که به طور واقعی از روی بافت لفظی و توصیف عینی تجزیه و تحلیل گردد. مثلاً، واژه «بر» در قرآن به معنای صداقت اجتماعی و ناشی از ایمان به وحدانیت خدا است.^{۱۴}

نویسنده بر این باور است که اخلاق قبیله‌ای عربستان، بر سنت قومی و نژادی استوار بود. مردم جزیره‌العرب، همه به آداب و رسوم پدران و نیاکان خود احترام می‌گذاشتند. در بین افراد قبیله، احساسات مشترک وجود داشت. هر کدام بر خود می‌بالید که منسوب به فلان طایفه است و اگر قبیله وی بر خطا باشد، او نیز بر خطا است. یکی از خصوصیات اعراب بدوی، واقع‌گرایی و عینیت خواهی آنان بود. اما اسلام آن نظام اخلاقی را تغییر داد و اصول اخلاقی جدیدی را پایه‌گذاری نمود. هرچند بسیاری بر این باورند که اسلام همه ارزش‌های اعراب را از بین برد، ولی چنین نیست؛ چراکه اسلام آنچه را که از فرهنگ و اخلاق عرب با اسلام هم‌خوانی نداشت، تغییر داد و آنچه را که قابل جمع بود، با رنگ و بوی دینی حفظ کرد. به عنوان نمونه، صبر و سخاوت از اوصاف نیکو در عصر جاهلیت بود که اسلام هم آن را امضا و تأیید کرد. با این تفاوت، که صبر و استقامت را بر محور توحید قرار داد. هم چنین اوصافی مانند شجاعت، وفا، امانت‌داری، صداقت و امثال آن را بر مرکزیت خدا باوری اسلام تأیید کرد.^{۱۵}

وی در این بخش از کتاب، با استفاده از آیات قرآن به بررسی بافت درونی اصطلاحات قرآنی می‌پردازد. «کفر» به معنای پوشیده داشتن است. کافر کسی است که شکر گذاری خود را از خداوند نشان نمی‌دهد و به تدریج، منجر به تکذیب آیات قرآن و پیامبر خدا ﷺ می‌شود. بر این اساس، کفر ضد ایمان است و در اجتماع، به شکل تکبر و گردن‌کشی ظاهر می‌گردد. ساختمان معنایی کفر، شامل عناصر زیر می‌باشد: فسق، فجور، ظلم، اعتداء و اسراف. بنابراین، کافر همه این ویژگی‌ها را در خود دارد.

«نفاق» از دیگر واژگان اخلاقی است که با تجزیه و تحلیل معنایی آن، در زمره عناصر تشکیل دهنده کفر قرار می‌گیرد؛ یعنی منافق دارای یک نوع کفر باطنی و دو رویی در گفتار

و رفتار است و در حقیقت، برابر با بی‌ایمانی خواهد بود. «ایمان» در مقابل کفر، منشأ تمامی ارزش‌ها و خوبی‌ها است و بر اساس شکر و تقوا شکل می‌گیرد. از این رو، مردم به دو گروه تقسیم می‌شوند: اهل بهشت و اهل دوزخ.^{۱۶}

به نظر ایزوتسو، اخلاق اسلامی ریشه در مذهب دارد و منحصرأ در چارچوب عقاید شکل گرفته و رشد و تکامل می‌یابد. ایمان به معاد در زندگی فردی و اجتماعی انسان نقش به سزا دارد. «صالح» به معنای درست‌کاری، ارتباط نزدیکی با ایمان دارد و همیشه رفتار آدمی را توصیف می‌کند. واژگان برّ، تقوا، انفاق و قسط در برخی آیات و روایات برابر با ایمان به کار رفته‌اند. وی در ادامه، واژگانی چون «معروف و منکر»، «خیر و شر»، «حسن و سوء»، «طیب و خبیث»، «حلال و حرام»، «ذنب و اثم»، «خطاء و گناه» را نیز به همین روش بررسی کرده است.^{۱۷}

علامه مصباح یزدی، با بررسی مباحث اخلاقی از منظر قرآن کریم، موضوع سه جلد کتاب *اخلاق در قرآن* را اخلاق الهی، اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی قرار داده^{۱۸} و بسیار متفاوت از ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی را تبیین کرده است. ایشان، ابتدا بخشی را به تبیین مفاهیم عام اخلاقی اختصاص داده است. در این بخش، اصول موضوعه علم اخلاق، ویژگی‌های مفاهیم اخلاقی، تفاوت نظام اخلاق اسلامی با نظام‌های غیراسلامی را به خوبی بیان داشته و در نهایت، نظام اخلاقی اسلامی را از منظر قرآن تعریف و عرضه داشته است.^{۱۹} نویسنده، مفاهیم اخلاقی را از قرآن استخراج نموده و آن را با خصوصیات انسان و با نیازهای فردی و اجتماعی او تطبیق داده است. در حقیقت، ایشان هم به ویژگی‌های انسان و نیازها و ضرورت‌های زندگی او توجه کرده و هم مفاهیم قرآنی را در ارتباط با اخلاق با آن منطبق ساخته‌اند.^{۲۰} برای مثال، وی ابتدا ویژگی مختار بودن انسان، دارای مطلوب نهایی، داشتن هدف نهایی و نقش کار و تلاش در سرنوشت وی را بیان داشته، آنگاه به تبیین مفاهیم اخلاقی مانند حق و باطل، تقوا، عدل و ظلم و امثال آن پرداخته‌اند.^{۲۱} نکته مهمی که در آثار اخلاقی علامه مصباح وجود دارد، این است که ایشان مفاهیم اخلاقی را با واقعیات زندگی آدمی عجین ساخته و مباحث را به صورت واقعی و ملموس ارائه کرده است. به گونه‌ای که برای هر کس قابل فهم و درک و مورد پذیرش می‌باشد. بدین منظور اخلاق را در سه بخش مطرح کرده است:

بخش اول، در جهت برقراری ارتباط با خدا، بخش دوم، در برقراری ارتباط با خویشتن و بخش سوم، در رفتار اجتماعی سودمند و مؤثر هستند. زندگی بشر تحت پوشش این سه بخش قرار دارد و در مجموع، همه حیات انسان را پوشش می‌دهند.

مقایسه به لحاظ روش

به گفته ایزوتسو، روش وی در تدوین این کتاب، روش تجزیه و تحلیل زبان شناسانه است که ساخت معنایی واژه‌های قرآنی را باید با توجه به تحول فرهنگی و زبانی پدید آمده پس از بعثت رسول خدا ﷺ در جزیره‌العرب به دست آورد. آنچه وی بیان می‌دارد، نظیر سخنان ویتگنشتاین در باب زبان است که از آن به «بازی‌های زبانی» تعبیر می‌کند. بدین معنا که هیچ وجه مشترکی میان زبان‌ها وجود ندارد. مباحث فلسفی، علمی، دینی، اخلاقی و نظایر آن، هر کدام زبان خاص خود را دارند. نمی‌توان تعریف واحدی از زبان ارائه داد.^{۲۲}

ایزوتسو بر این اساس، بحثی را در مقدمه به عنوان «زبان و فرهنگ» بیان و در آن، به بیان ارتباط زبان و فرهنگ و نقش آن دو در ساختمان معنایی کلمات تأکید کرده است. به نظر وی، معنای اصطلاحات اخلاقی از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است؛ زیرا زبان و فرهنگ دو جامعه از هم دیگر متمایز هستند. مثلاً، مفهوم «بد» و «خوب» از فرهنگی به فرهنگ دیگر تفاوت می‌کند.^{۲۳} بر این اساس، از نظر وی ارزش‌های اخلاقی به علت اینکه متأثر از فرهنگ و زبان حاکم بر جامعه است، همواره در حال تغییر و دگرگونی خواهد بود و ارزش ثابت نخواهیم داشت. در نتیجه، وی قایل به نسبیت اخلاق است.

به نظر وی، ذهن انسان واسطه میان اسامی و واقعیت اشیاء است؛ چرا که ذهن آدمیان بر اساس اهداف خود، نام چیزها را کشف و طبق نیاز خویش، آنها را دسته‌بندی می‌کند. برای مثال، واژه «میز» در یک جامعه، به «میزگرد» و در جامعه دیگر به «میز مدور» اطلاق می‌شود. شاید افراد آن جوامع مفهوم واژه «میز» را در فرهنگ دیگر نشناسند. این تفاوت، نقش فرهنگ در ساختمان مفاهیم را نشان می‌دهد. البته تأثیر فرهنگ در ساخت و فهم معانی کلمات، متأثر از اجتماع است. وجه مشترک همه افراد جامعه، در شناخت معانی کلمات این نقش را ایفا می‌کند که کاملاً یک امر اجتماعی است، نه فردی. وی تصریح دارد بر اینکه، ساختمان معنایی الفاظ قرآن را بدون توجه به ترجمه‌های آن از اصل کلمات قرآنی به دست خواهد آورد؛ چرا که ترجمه هر چند رسا باشد، خود تحت تأثیر زبان و فرهنگ حاکم زمان خود قرار دارد و قالب معنایی آیات قرآن را نمی‌رساند.^{۲۴}

تجزیه زبانی از نظر ایزوتسو بسیار وسیع است. از این رو، زبان، طبیعت را به گونه‌ای متفاوت تقطیع می‌کند، حتی یک تجربه واحد را به شیوه‌های گوناگون تجزیه و تحلیل می‌کند. بدین‌سان، مفاهیم اخلاقی هر زبان و فرهنگ نظام خاصی خود را دارد. به نظر وی، مفاهیم اخلاقی را به همان شیوه واژگان عادی، مانند کلمات رایج در جامعه نظیر کلمات «سیب» و «میز» و امثال آن، تجزیه و تحلیل می‌کند.^{۲۵} بر این اساس، مفاهیم اخلاقی موجود در قرآن، از منظر ایزوتسو تفاوتی با الفاظ و اصطلاحات عادی ندارد.

هر چند علامه مصباح روش خاصی را برای طرح مباحث در ابتدای کتاب *اخلاق در قرآن* توضیح نداده است، اما از مطالعه این آثار به دست می‌آید که مباحث کتاب با روش موضوعی تدوین شده است. بدین معنا که موضوعات اخلاقی لازم در زندگی فردی و اجتماعی انسان، بر قرآن عرضه، و آیات متناسب با آن از قرآن انتخاب و به صورت فنی و علمی ارائه شده است. برای مثال، لذت‌طلبی و سعادت‌خواهی انسان، به عنوان موضوع واقعی در زندگی آدمی، که در رفتار فرد تأثیر به سزا دارد، به قرآن عرضه و آیات مربوط به آن بررسی و بیان شده است.^{۲۶} آیت‌الله مصباح از دانش روان‌شناسی و تربیتی نیز در تبیین مفاهیم اخلاقی و تطبیق آن با حیات آدمی بهره فراوان برده است. سخن از امیال و گرایش‌های طبیعی مانند حبّ بقاء، کمال‌خواهی، قدرت‌طلبی، عواطف، احساسات و نظایر آن، از جمله موضوعاتی است که در علم روان‌شناسی بحث می‌شود.^{۲۷} هم‌چنین ایشان به مباحثی پیرامون ازدواج، تشکیل خانواده، تربیت فرزند، وظایف فرزند نسبت به والدین و مانند آن پرداخته، که در علوم تربیتی مورد بحث قرار می‌گیرند.^{۲۸}

نقد و بررسی

در اینجا به بیان نقاط قوت و ضعف این دو اثر می‌پردازیم. با انجام این کار، هم حق نویسنده رعایت می‌شود و هم نقاط ضعف اثر روشن می‌گردد. نقد سازنده عامل ترقی و بهبود کار است. اگر ضعف‌ها برطرف نگردد، پیش‌رفتی نخواهد بود. از این رو، در این فراز، به نقد دو اثر یادشده می‌پردازیم. با بیان این نکته، که اخلاق در قرآن دارای امتیازات منحصر به فرد فراوانی است که بدان اشاره می‌گردد. برخی نقاط ضعفی هم که در اثر ایزوتسو وجود دارند، مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

به نظر می‌رسد، *اخلاق در قرآن آیت‌الله مصباح یزدی*، تحوّل عظیمی در مباحث اخلاقی پدید آورده که پیش از آن وجود نداشته است. عالمان اخلاق پیش از ایشان، اغلب با روش

اعتدال و قرار دادن چیزی به عنوان حد وسط و نقطه اعتدال بحث می‌شود، که دارای ارزش اخلاقی است و دو طرف افراط و تفریط آن را غیر اخلاقی در نظر می‌گرفتند.^{۲۹} اشکالات متعددی بر نظریه اعتدال وارد است. مهم‌ترین آنها عبارتند از: اولاً، به اعتراف برخی عالمان اخلاق، مانند *ملا مهادی نراقی*، شناخت حد وسط صفت اخلاقی غیر ممکن است و نمی‌توان آن را تشخیص داد؛ زیرا هر چند وسط حقیقت در فضایل و رذایل اخلاقی معتبر است، ولی یافتن و ثبات بر آن مشکل می‌نماید. از این‌رو، به حد وسط مجازی اکتفا می‌شود.^{۳۰} ثانیاً، طبق نظریه اعتدال، که فقط حد وسط فضیلت، و اطراف آن، چه افراط و چه تفریط، همه رذایل محسوب می‌شوند، بسیاری از فضیلت‌های اخلاقی باید تحت رذایل داخل شوند؛ چرا که بیرون از نقطه اعتدال قرار دارند. مثلاً، ایثار و فداکاری، اعم از جانی و مالی، که انسان فداکار در قلب دشمن حمله برده جانش را فدا می‌کند یا کسی در عین نیاز شدید به مال، آن را به دیگران انفاق می‌کند، طبق این معیار، نباید فضیلت حساب شوند، بلکه باید مصداق *تهوّر* و بی‌تدبیری در مصرف اموال قرار گیرند! همین‌طور در طرف مقابل، ممکن است برخی از کارها در حد اعتدال قرار داشته باشند، ولی به لحاظ اخلاقی فضیلت نباشند.

اما علامه *مصباح یزدی* این روش در بررسی مباحث اخلاقی را تغییر داد و ویژگی‌های روحی و روانی انسان را محور بحث قرار داد. وی نقش انگیزه و نیت را عامل تأثیرگذار در ارزش‌آفرینی اعمال و رفتار می‌داند که آیات قرآن نیز بر این امر فراوان دلالت دارند. در این زمینه، می‌فرماید: نیت و انگیزه به عنوان اساس ارزش از ویژگی‌های نظام اخلاق اسلامی است. کاری در اخلاق اسلام دارای ارزش و ثواب است که ناشی از نیت خالص و پاک بوده و فقط برای خدا انجام گیرد.^{۳۱} ایشان در باب گرایش‌ها، لذت‌طلبی را از امیال فطری دانسته، می‌گوید: ساختمان روح و روان انسان به گونه‌ای آفریده شده که از رنج و زحمت و سختی گریزان و به سوی لذت و آسایش و رفاه و امنیت متمایل است.^{۳۲} همچنین میل به خوردن و آشامیدن و کسب رزق و روزی در فطرت آدمی نهاده شده که هر کس بدان گرایش دارند.^{۳۳} غریزه جنسی از دیگر گرایش‌های فطری و طبیعی انسان است که آثار فراوانی در زندگی آدمی دارد و بخش عظیمی از مسایل اخلاقی مربوط به آن می‌باشند.^{۳۴} آیات و روایات در هر یک از این زمینه‌ها فراوان و به لحاظ اخلاقی جای بحث گسترده‌ای دارند. ایشان در کتاب *اخلاق در قرآن* از منظر آیات قرآنی، موضوعات اخلاقی را به

خوبی تبیین نموده است. بنابراین، روش استاد مصباح در تبیین مفاهیم اخلاقی به علت انطباق با واقعیت زندگی و هم اینکه برای همگان قابل درک، فهم و هماهنگ با نیازهای واقعی آدمی است، به مراتب برتر از روش قدما در مباحث اخلاقی می‌باشد.

ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی - دینی اثر ایزوتسو، با وجود دارا بودن نکات مثبت، از جمله معرفی مفاهیم قرآن به جوامع غربی، با اشکالات زیادی مواجه می‌باشد. در این فراز، به مهم‌ترین آنها اشاره می‌گردد: اولاً، هر چند نویسنده شاید در حوزه تخصص خود از نظر علمی در سطح بالایی قرار داشته و صاحب آثار و تألیفات فراوانی است، ولی در تبیین مفاهیم اخلاقی، به ویژه در کتاب یادشده، چندان توفیقی نداشته و نتوانسته آنچه را که در آغاز به عنوان هدف اعلام کرده است، محقق سازد؛ چرا که وی در آغاز بحث، مفاهیم اخلاقی قرآن را به سه دسته تقسیم کرد و به تصریح خودشان، «مفاهیم اخلاقی - دینی» را وعده بررسی داده است. اما هنگام بررسی، بیش از نصف کتاب (فصل ۷-۱۱ ص ۱۴۷-۲۵۵) را به تبیین معنای کفر و ایمان اختصاص داده و از دیگر مفاهیم صرف نظر نموده است. در حالی که، مباحث اخلاقی در قرآن وسیع و گسترده است. افزون بر اینکه بحث ایمان و کفر موضوع اعتقادی است، نه اخلاقی و ایشان بین این دو بحث خلط کرده و نتوانسته مباحث اعتقادی را از اخلاقی تفکیک کند.

ثانیاً، ایزوتسو بر اساس اندیشه زبان‌شناسی غرب، به بررسی مفاهیم اخلاقی قرآن پرداخته است. به نظر می‌رسد، با این روش نمی‌توان به مفاهیم بلند اصطلاحات قرآنی دست یافت؛ چرا که پژوهشگر قرآنی باید در حوزه‌های اسلامی تربیت شود و با تبخّر کافی به علوم الهی، به این کار اقدام نماید. در غیر این صورت، یک فرد بیگانه از پیش نیازهای فهم معارف قرآنی، نمی‌تواند آن را درک و تبیین کند. چنان‌که هر علمی پیش‌نیازهای خاص خود را می‌طلبد و بدون آگاهی از آن، نمی‌توان حق مطلب را ادا کرد. همان‌گونه که از محتوای کتاب به روشنی برمی‌آید، نویسنده چندان بهره‌ای از اندیشه اسلامی و شناخت وحی الهی نداشته است. شاهد این مطلب، بحثی است که وی در بررسی معنای «جهل» «حمیه الجاهلیه» بیان داشته و آن این که جهل را در برابر حلم، به معنای تکبر و خودبزرگ‌بینی دانسته است، نه به معنای نادانی. در حالی که، معنای اصلی «جهل» همان نادانی است. در این آیه، به قرینه «حمیه» معنای کبر و نخوت منظور است، نه اینکه معنای اصلی جهل تکبر باشد.^{۳۵} منتهی می‌توان گفت «جهل»، عامل تکبر و خودبرتربینی است که انسان عامل و آگاه به معارف اسلامی چنین صفتی را ندارد.

ثالثاً، ایشان بر اساس تفکر غربی، که به دور از اندیشه دینی و بسیار سطحی است، به تبیین مفاهیم قرآن پرداخته که فاقد عمق کافی است. این کار، به لحاظ علمی نادرست و خارج از تخصص فرد است که دستیابی به معارف بلند قرآنی را مشکل می‌نماید. از این رو، وی مفاهیم اخلاقی قرآن را برابر با الفاظ عامیانه‌ای اجتماعی همچون کلمات میز، صندلی، تخته و امثال آن قرار داده، می‌گوید: هیچ تفاوتی میان آنها وجود ندارد. در حالی که، براساس روایات متعدد، مفاهیم قرآنی دارای معنای ظاهری و باطنی است که هر کدام نیاز به دقت و تأمل ویژه دارد. کسانی که تخصص لازم را ندارند، نمی‌توانند به عمق معانی الفاظ قرآن پی ببرند.^{۳۶}

رابعاً، وی در آغاز بحث، مفاهیم اخلاقی را به سه دسته تقسیم کرده است. تنها دسته دوم را اخلاقی - دینی می‌نامد. این دسته بیانگر رابطه انسان با خداست، نه دو دسته دیگر. در حالی که دسته سوم، یعنی مفاهیم اخلاق اجتماعی نیز اخلاقی - دینی می‌باشد. چه بسا اهمیت این دسته به لحاظ رفتاری بیش تر از دسته اول است؛ چرا که روابط اجتماعی از منظر قرآن دارای اهمیت ویژه‌ای است. به علاوه، آنچه در قرآن کریم آمده است، همه ریشه دینی دارد و از وحی الهی تراوش یافته است. تفکیک میان آنها وجهی ندارد.

خامساً، نویسنده بر این باور است که محقق پیش از شروع در بحث اصلی، باید فرضیاتی برای آن بسازد و بر اساس آن فرضیات، مفاهیم قرآنی را بیان و تطبیق کند. این مطلب بر خلاف آن چیزی است که در بررسی قرآن باید رعایت کرد؛ زیرا یک پژوهشگر قرآنی باید با ذهن خالی از پیش داوری به سراغ مفاهیم قرآنی برود، نه با داوری‌های قبلی؛ چرا که این به معنای تحمیل ذهنیات بر قرآن خواهد بود، که خلاف روش تحقیق در قرآن است. شاید در علوم تجربی و آزمایشگاهی، این کار رایج و چه بسا لازم باشد، ولی در قرآن پژوهشی، این روش کارایی ندارد. این کار مصداق بارز «تفسیر به رأی» است که از نظر اسلامی، گناه بزرگ محسوب می‌شود.^{۳۷}

سادساً، ایشان در مقدمه بر این امر تأکید داشته که از تفاسیر و ترجمه‌های قرآن استفاده نمی‌کند، ولی بر خلاف آن، از تفسیرهای متعدد مانند تفسیر بیضاوی استفاده زیاد کرده است. سابعاً، وی مطالب خلاف واقع و بر خلاف اندیشه اسلامی و قرآنی نقل کرده است. مثلاً، مطلبی را در مورد حضرت سلیمان نقل کرده است که برخلاف اندیشه دینی درباره انبیاء است. وی می‌گوید: روزی حضرت سلیمان علیه السلام نماز عصرش را فراموش کرد؛ وقتی به

یادش آمد آیه «انی احببت حب الخیر عن ذکر ربی حتی توارت بالحجاب» را قرائت کرد و نماز نخواند.^{۳۸} این مطلب در هیچ یک از تفاسیر، در ذیل آیه یاد شده نیامده است. به احتمال قوی، این مطلب را از کتب مقدس تورات و انجیل آورده است. ثامناً، کتاب فاقد کتاب‌نامه است. ارجاع چندانی هم ندارد، جز مواردی که مترجم ارجاع داده است.

تاسعاً، کتاب ایشان از نظر محتوا، چندان بار علمی ندارد. از مطالعه آن چیزی عاید انسان نمی‌شود. اگر از اول تا انتهای کتاب را مطالعه کنیم، مطلبی جز تفاوت معنای کفر و ایمان، که در صورت صحت، یک بحث اعتقادی است، چیزی مهمی به دست نمی‌آید.

نتیجه‌گیری

از آنچه در زمینه اندیشه اخلاقی آیت‌الله مصباح یزدی و ایزوتسو و نیز مقایسه آثار اخلاقی آن دو گفته شد، به نکاتی رهنمون می‌شویم که عبارتند از:

۱. اهمیت مفاهیم قرآنی در نظر اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان و دلیل بر آن، تلاش گسترده مستشرقان به شناخت معارف قرآنی و ارائه آن به جوامع غربی است. چنان که ایزوتسو به این کار اقدام کرد و نخستین بار قرآن را به زبان ژاپنی ترجمه و گزاره‌های اخلاقی قرآن را به زبان مغرب زمین بیان داشت.
۲. با وجود تلاش ایزوتسو در مورد مفاهیم اخلاقی قرآن، به دلیل اطلاعات محدود و ناقص وی از اسلام و قرآن، آثار ارائه شده از سوی وی، با اشکالات و نواقص زیادی مواجه است که باید خوانندگان بدان توجه داشته باشند.
۳. در این مقاله، مقایسه‌ای میان اثر اخلاقی ایزوتسو و آیت‌الله مصباح صورت گرفت که در واقع، بیانگر عظمت کار اخلاقی استاد فرزانه است. و اینکه ایشان چه تحول بزرگی در حوزه اخلاق ایجاد کرده است.
۴. امتیازاتی در آثار اخلاقی علامه مصباح وجود دارند که تاکنون در موضوعات اخلاقی و آثار منتشر مشاهده نمی‌شود، به ویژه اینکه قرآن را در متن زندگی انسان و بایسته‌های حیات آدمی وارد ساخته و نظام اخلاق اسلام را به خوبی عرضه داشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. محمدحسن زمانی، شرق شناسی و اسلام شناسی غربیان، ص ۲۵۵.
۲. همان.
۳. ر.ک: توشی هیکو ایزوتسو، ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن.
۴. ر.ک: محمد تقی مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ج ۲ و ۳.
۵. توشی هیکو ایزوتسو، ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، مقدمه.
۶. محمدتقی مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۲۵-۲۳۵.
۷. همان، ص ۲۴۳-۳۶۳.
۸. محمدتقی مصباح یزدی، نقد و بررسی مکاتب اخلاقی، نگارش و تحقیق: احمدحسین شریفی، ص ۳۴۳.
۹. توشی هیکو ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ص ۲۵۵-۲۵۸.
۱۰. همو، ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۷۰.
۱۱. توشی هیکو ایزوتسو در آثارش اغلب با روش زبان تحلیلی به بررسی مطالب پرداخته است. در مقایسه دیدگاه ابن عربی، به عنوان نمایند نظام فکری تصوف و تائوئیسم نماینده نظام فکری لائوتزو و چانگ تزو از هیمن شیوه استفاده کرده و به آن رنگ فلسفی داده است. (ر.ک: ایزوتسو، صوفیسم و تائوئیسم، ترجمه: محمدجواد گوهری).
۱۲. توشی هیکو ایزوتسو، ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۶۰.
۱۳. همان، ص ۸۰.
۱۴. همان، ص ۹۰.
۱۵. همان، ص ۱۰۰.
۱۶. همان، فصل ۷-۱۱، ص ۱۴۷-۲۵۵.
۱۷. همان، ص ۱۲۰.
۱۸. محمدتقی مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۹.
۱۹. همان.
۲۰. ر.ک: محمدتقی مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ج ۲ و ۳.
۲۱. همان، ج ۱، ص ۲۵-۸۰.
۲۲. ابوالفضل ساجدی، زبان دین و قرآن، ص ۱۳۲.
۲۳. ر.ک: توشی هیکو ایزوتسو، ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، مقدمه.
۲۴. همان.
۲۵. همان.
۲۶. محمدتقی مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ج ۲، ص ۱۶۲.
۲۷. همان، ص ۳۲-۶۴.
۲۸. همان.
۲۹. ر.ک: محمد بن حسن طوسی، اخلاق ناصری.

۳۰. مهدی نراقی، جامع السعادات، ج ۱، ص ۶۳.
۳۱. محمدتقی مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۰۵.
۳۲. همان، ج ۲، ص ۱۶۲۵.
۳۳. همان، ج ۱، ص ۱۸۶.
۳۴. همان، ص ۲۰۷.
۳۵. توهیشکو ایزوتسو، ساختمان معنایی. مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ص ۳۶.
۳۶. همان، ص ۷-۸.
۳۷. همان، ص ۱۴-۱۵.
۳۸. همان، ص ۳۸. (آیه ۳۱، سوره ۳۲)

منابع

- ایزوتسو، توشیهیکو، ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، قلم، ۱۳۶۰.
- ، صوفیسم و تائوئیسم، ترجمه محمدجواد گوهری، تهران، روزنه، ۱۳۷۸.
- ، خدا و انسان در قرآن، ترجمه: احمد آرام، بی‌جا، انتشار، ۱۳۶۱.
- ، ارتباط غیر زبانی میان خدا و انسان، ترجمه احمد آرام و دیگران، تهران، بعثت، ۱۳۳۶.
- ، مفهوم ایمان در کلام اسلامی، ترجمه زهرا پورسینا، تهران، سروش، ۱۳۷۸.
- ، اسرارالحکم سبزواری، ترجمه و تصحیح: فرزام، بی‌جا، ۱۳۶۱.
- خبرنامه پژوهشی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، معاونت پژوهش، ۱۳۸۸.
- زمانی، محمدحسن، شرق شناسی و اسلام شناسی غربیان، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۵.
- ساجدی، ابوالفضل، زبان دین و قرآن، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۳.
- صنعتی، رضا، مصباح دوستان، قم، همایی غدیر، ۱۳۸۳.
- خواجه نصیرالدین طوسی، اخلاق ناصری، بی‌جا، انتشارات علمیه اسلامی، بی‌تا.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی، اخلاق در قرآن، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸.
- ، نقد و بررسی مکاتب اخلاقی، نگارش و تحقیق: احمدحسین شریفی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴.
- نراقی، ملامهدی، جامع السعادات، نجف، مطبعة الزهراء، طبع سوم، ۱۳۸۳ق.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی